

УДК 340.114.5 : [340.130+340.14]

Тетяна Михайліна,

*канд. юрид. наук, докторант, доцент кафедри теорії та історії держави і права та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ІМАНЕНТНІСТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЩОДО СИСТЕМИ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Статтю присвячено обґрунтуванню ролі правосвідомості в контексті формування та розвитку системи джерел права. Виявлено, що формування джерел права зумовлено соціально-історичними чинниками, сприятливими й актуалізованими на рівні правосвідомості. Крім того, доведено, що правосвідомість не лише впливає на правогенез, а і є системоутворювальним чинником та інтегративним елементом між системою джерел права й іншими юридичними та неюридичними феноменами.

Ключові слова: правосвідомість, джерело права, форма права, система джерел права, класифікація джерел права.

Постановка проблеми. Універсальність правосвідомості щодо всіх правових явищ у суспільстві зумовлює її провідну роль у процесі прийняття юридичних рішень будь-якого характеру, що детермінують чинники правової поведінки, якість та ефективність функціонування державних інституцій. До того ж формування джерел права, їх синтез у єдину систему не позбавлені впливу правосвідомості до-, в процесі й після їх остаточного оформлення. Це вимагає проведення більш поглиблених досліджень щодо конкретизації точок перетинання правосвідомості й системи джерел права в усіх її виявах з метою дієвого реформування останньої через удосконалення процесів пізнання, засвоєння та прийняття права як регулятора суспільних відносин.

Питання джерел права є настільки фундаментальним у площині правової доктрини та практики, що йому присвячено численні дослідження, зокрема, таких науковців, як С. Алексєєв, Н. Гранат, Н. Гураленко, С. Зівс, С. Комаров, М. Марченко, Н. Пархоменко, Н. Разумович, Р. Тополевський, немало з яких уже стали класикою теорії права. Варто також відзначити, що в напрацюваннях перелічених і багатьох інших авторів звертається увага на правосвідомість як один із чинників, що опосередковує формування джерел права. Тим не менше вважається, що правосвідомість не лише впливає на правогенез, а і є системоутворювальним фактором та інтегративним елементом між системою права й іншими юридичними та неюридичними феноменами, що й потребує подальших досліджень.

Метою статті є всебічне розкриття ролі правосвідомості у формуванні як окремих джерел права, так і генезу їх цілісної системи.

Виклад основного матеріалу. Утілення ідеї реформування правової системи країни через інтегративний потенціал правосвідомості тісно пов'язано з ґрунтовним відтворенням цього механізму в площині джерел права, оскільки в побутовій свідомості право як таке асоціюється не з множиною різнорідних пра-

вових явищ, а передусім із обов'язковими правилами поведінки, а отже, зі джерелами права, в яких вони уособлюються. У контексті цього найправильнішою видається позиція С. Зівса, що «форма права не існує й не може існувати поза джерелом права – оболонкою буття правової норми» [1, с. 9–10]. Із позиції юридичної науки, а власне загальної теорії системи права, це є істинним та обґрунтованим численними теоретиками права. Але правильним є й те, що розвиток джерел права нерозривно пов'язаний із соціальним буттям людства, економічною системою, особливостями історичного шляху певної країни, менталітетом і навіть специфікою побуту. Тому поступово виходять з уживання суто позитивістські визначення джерела права як специфічного способу чи форми вираження державної волі, за допомогою яких ця воля стає правом [2, с. 214].

Також нечасто нині зустрічаються визначення джерел права через діяльність. Але для всебічності аналізу доцільно згадати й таку позицію, що джерело права являє собою вид діяльності держави, яка полягає в установленні юридичних норм або визнанні інших норм юридичними [3, с. 15; 4, с. 238].

Натомість усе більше дослідників розрізняє джерела права в широкому та вузькому сенсах, або в юридичному та матеріальному, чи виділяють в існуванні джерел права щонайменше два аспекти. Основи цього підходу також закладені досить давно. Так, ще в 50-х роках минулого сторіччя О. Йоффе визначав джерела права як волю держави, визначену економічними умовами життя суспільства [5, с. 34]. За всього величезного впливу економічної системи на процеси формування права доцільно визнати її як не єдиний опосередковуючий чинник. Р. Тополевський юридичне джерело права розуміє як специфічну форму закріплення та організації в конкретному суспільстві інформації про загальнообов'язкові правила поведінки (норми права), притаманні конкретній історичній епосі [6, с. 9]. У цьому визначенні як одна з детермінант виникнення джерел права підкреслюють-

ся вже особливості історичного руху держави, але й це не вичерпує всіх факторів впливу.

Так, усе більш популярною стає позиція, згідно з якою вплив на право сучасної економічної реальності, соціальних проблем, розвитку інформаційних та інших технологій невідворотний. І тому так само невідворотно в юридичний аналіз має входити дослідження матеріальних чинників, що породжують ті чи інші правові положення, які впливають на їх розвиток [7, с. 79]. Саме це твердження повною мірою відповідає парадигмі сучасної юридичної науки й характеризує суспільну затребуваність дослідження системи права як частини буття соціуму в усіх його виявах. Ця теорія стала підґрунтям відходу від етатистських учень про джерела права та дала підстави для виділення їх у вузькому (юридичному) й широкому (матеріальному) значеннях.

Джерело права в широкому значенні, за Н. Гранат, – це причини й закономірності правоутворення або генези права, у вузькому ж – спосіб закріплення й існування норм права або джерело, з якого юрист чи будь-який інший суб'єкт права черпає правові норми [8, с. 10].

Н. Гураленко у фундаментальному монографічному дослідженні здійснює спробу систематизації матеріальних джерел права [7, с. 78–79] і доходить висновку, що в юридичній літературі під джерелом права в матеріальному сенсі розуміють: 1) соціальні та економічні умови життя суспільства, які визначають державну владу і є правотворчою силою суспільства [9, с. 3]; 2) матеріальні умови життя суспільства як безпосередню засаду правотворчості й коло органів, уповноважених творити право в певній спільноті [10, с. 119]; 3) розвиток суспільних відносин [11, с. 24]; 4) умови життя людей і суспільства [12, с. 85]; 5) причини, що зумовили зміст права [13, с. 8]. Наведена класифікація значно розширює соціальні чинники детермінації права та яскраво ілюструє поліаспектність джерел права в матеріальному (широкому) сенсі.

Більше того, аналізуючи множинність підходів до категорії джерела права, Н. Гураленко акцентує увагу на тому, що майже всім їм притаманна спільна негативна риса: розуміння права та його джерел як суто об'єктивного явища. Але право у своїй сутності, за своєю природою є не лише об'єктивним, а й суб'єктивним. Із того факту, що право як зовнішня детермінанта поведінки людини здебільшого виявляє свою неефективність, а саморегуляція відбувається скоріше за рахунок узгодження мотивів та інтересів на міжіндивідуальному рівні, вона робить висновок про наявність суб'єктивних чинників у соціальних відносинах [7, с. 76]. У цьому контексті очевидним стає вихід на правосвідомість як одну з передумов формування джерел права.

Н. Оніщенко в докторській дисертації робить наголос на тому, що представники широкого праворозуміння (С. Кечек'ян, А. Піонтковський), усупереч вузькому (право – сукупність норм, установлених чи санкціонованих державою), запропонували розуміння права як єдності правових норм

і правосвідомості або (М. Козюбра, В. Миколенко) правових норм, правосвідомості й правовідносин [14, с. 6], тим самим підкреслюючи місце правосвідомості не лише в системі права, а й у правовій реальності.

На цій самій позиції наполягає Р. Тополевський, зазначаючи, що юридичні джерела права значною мірою є результатом взаємодії правосвідомості та юридичної практики, опосередкованої через діяльність юридичних інституцій [6, с. 11]. Отже, еволюція загальної теорії джерел права впевнено просувається в напрямі фіксації особливого становища правосвідомості в процесі утворення, а також видозміни форми й сутності джерел права. Причому в окремих визначеннях безпосередньо робиться посилання на взаємозв'язок джерел права, правосвідомості та окремих інших елементів правової системи. Проте в кожній із точок зору простежується аналіз діалектики перелічених феноменів як однопорядкових, що не відповідає фактичній ситуації, тому що історичні, соціальні, економічні й інші передумови відображаються в джерелах права через правосвідомість правотворця. А в юридичній практиці вони реалізуються, будучи первинно сприйнятими правосвідомістю її численних і різномірних суб'єктів. Відтак верифікованого вигляду набуває версія про інтегративну, системоутворювальну роль правосвідомості, що не може ставити її на один рівень з іншими компонентами правової системи.

Стосовно системи джерел права це виявляється через екстраполяцію історичних, ментальних, економічних передумов на основні форми права, які є затребуваними цим суспільством і державою, а також на їх внутрішню структуру та зміст. Якщо внутрішньою сутністю права є людська свободна воля, то зовнішніми виявами цієї сутності є звичаї, договори, закони, правові принципи, судові рішення [15, с. 12], які об'єднуються і знаходять внутрішню систематизацію в системі джерел права.

Н. Пархоменко у фундаментальному дослідженні теоретико-методологічних засад джерел права надає характеристику «системи джерел права» як складної, комплексної, багаторівневої, динамічної й відкритої системи, складники якої розташовані в певному порядку та об'єднані певними зв'язками, що забезпечує її функціональність і визначає її місце у правовій системі. Вона ж послідовно обґрунтовує, що система права й система джерел права є різними за своєю природою, але взаємопов'язаними феноменами, складниками правової системи. Система права відображає об'єктивні закономірності суспільного розвитку, і від ступеня цієї об'єктивності залежить зміст системи джерел права й ефективність їх реалізації. Відтак система права відповідає філософській категорії «зміст» і становить внутрішню структуру права, відповідно до характеру регульованих ним суспільних відносин. Система джерел права відповідає категорії «форма» і становить сукупність формально-юридичних джерел права [16, с. 13, 14]. Тим не менше, відповідно до викладеного вище, і форма, і зміст права первинно формуються у свідомості індивідуальних і колективних

суб'єктів, а лише потім формально виражаються на нормативному рівні.

Системи джерел права всіх правових систем світу, незалежно від рівня регулювання, мають схожу структуру компонентів: базовий (фундаментальний); похідний (конкретизувальний); допоміжний (субсидіарний). До базового компонента можна зарахувати ті джерела права, які є основними для цієї системи права. Похідний компонент об'єднує ті юридичні джерела права, які розвивають, конкретизують елементи первинного компонента [6, с. 12]. Для цілей дослідження, в тому числі для усвідомлення ролі правосвідомості в заснуванні наведеної класифікації, видається доцільним розкрити сутність множини джерел права та звернутися до аргументованості виділення того чи іншого джерела права як самостійного у правовій доктрині.

Так, за класифікацією А. Денисової, системі джерел права становлять лише нормативно-правові акти, судові прецеденти й санкціоновані державою звичаї [17, с. 147–148]. Можна сказати, що перелічені джерела права хоча, звісно, і не вичерпують усього їх різноманіття, але є спільними, такими, що об'єднують безліч класифікацій формальних джерел права.

Г. Василевич пропонує поділ джерел права на: 1) нормативно-правові акти державних органів (до них же він зараховує міжнародні договори, які стали обов'язковими для держави у зв'язку з ратифікацією, приєднанням, затвердженням); 2) правовий звичай; 3) судові прецеденти; 4) загальні принципи права [18, с. 2].

За іншою, значно розширеною, класифікацією до джерел права належать нормативно-правові акти, правові прецеденти, правові звичаї, нормативно-правові договори, нормативні принципи права, правові доктрини, визнані державою як обов'язкові [16, с. 13].

С. Бодров натомість наполягає, що в загальнотеоретичному плані на основі узагальнення різних правових систем уже давно склався певний реєстр джерел права, які виділяють за критеріями суб'єктів волевиявлення (їх співвідношення), способів об'єктизації юридичних норм, порядку їх установа, а саме: закон (який розуміють як узагальнення будь-яких правових актів, законодавства); публічний договір; звичай; прецедент; канон як релігійне джерело права, доктрина; природне право; суспільні принципи та норми міжнародного права [19, с. 18–19]. Утім це твердження ще більше підкреслює неоднозначність вирішення питання про класифікацію джерел права, оскільки, всупереч вступній частині, наведена автором класифікація якраз є достатньо нетрадиційною для загальної теорії права.

Окремими правниками запропоновано порядок із традиційними юридичними джерелами права (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай, правовий прецедент) включити до неї й нетрадиційні – принципи права, корпоративні акти, релігійно-правові тексти, акти «м'якого права» (рекомендаційні акти міжнародних організацій) [6, с. 6], що може бути перспективним у світлі значних трансформацій суспільних відносин,

пов'язаних із глобалізаційними тенденціями, прискоренням розвитку соціально-економічних процесів, специфікою системи джерел права різних правових систем, які внаслідок правової конвергенції починають відігравати більш впливову роль за їх межами.

Із цього випливає готовність правової свідомості в окремих системах і на наднаціональному рівні до розширення класифікації джерел права за рахунок визнання нарівні з нормативно-правовим актом, правовим прецедентом, нормативним договором (видом якого, у свою чергу, є міжнародні угоди), правовим звичаєм і юридичною доктриною нетрадиційних джерел права у вигляді релігійно-правових норм і загальних принципів права.

Звісно, формування та дія релігійних норм як джерел права опосередковуються абсолютно своєрідними механізмами, але через розповсюдженість таких систем у світі немає потреби говорити про них у контексті будь-якої винятковості. Просто необхідно усвідомлювати ще більш тісні зв'язки між розгалуженими підсистемами суспільства, які забезпечуються правосвідомістю й водночас впливають на її особливості.

Що ж стосується загальних принципів права, то їх можна охарактеризувати як симбіоз духу права та філософських першооснов життєдіяльності суспільства, що піддаються рефракції в конкретних правових системах через колективну правосвідомість. Варто визнати, що в окремих правових системах вони закріплені на рівні позитивного права й не виокремлюються з нього, а в деяких – набули самостійного значення. Наднаціональні системи правового регулювання також усе частіше звертаються до загальних принципів права, тим самим надаючи їм статус загальнообов'язковості у правових системах, що визнають примат міжнародного права.

Варто звернути увагу на те, що питання правосвідомості в цьому контексті набуває особливої гостроти, адже загальні принципи права за своєю сутністю є уособленням правосвідомості найвищого рівня. Завдяки тому, що вони «просочили» собою всі щаблі правового регулювання, тією чи іншою мірою проникаючи майже в усі правові системи світу, загальні принципи права створюють своєрідну платформу для всезагального підвищення престижу права, утвердження стандартів прав людини та громадянина, є кінцевим орієнтиром реформування державно-правових систем.

Висновки

Унаслідок різноманітності джерел права в сучасному світі та їх видозміни у зв'язку з глобалізаційними процесами, можна припустити наявність глибинних і поліаспектних чинників їх продукування, які, врешті-решт, зводяться до певних констант на рівні правосвідомості, що й дають їм змогу тією чи іншою мірою стабільності втілюватись у систему права та юридичну практику певної правової системи.

Виявлено, що історичні, соціальні, економічні й інші передумови відображаються в

джерела права через правосвідомість правотворця. А в юридичній практиці вони реалізуються, будучи первинно сприйнятими правосвідомістю її численних і різнорідних суб'єктів. Відтак верифікованого вигляду набуває версія про інтегративну, системоутворювальну роль правосвідомості щодо як системи джерел права, так і в площині всієї правової системи та на міжсистемному рівні. Стосовно системи джерел права це виявляється через екстраполяцію історичних, ментальних, економічних передумов на основні форми права, які є затребуваними цим суспільством і державою, а також на їх внутрішню структуру і зміст.

Правосвідомість об'єктивує регулятори поведінки в суспільстві як джерела права, відводить їм відповідне місце у правовій реальності, сприймає та моделює еволюцію системи джерел права через юридичне й (або) моральне «відмирання» певних джерел і розширення їх видів за рахунок інших регуляторів, які починають усвідомлюватись як джерела права внаслідок трансформації фактичних відносин.

Список використаних джерел:

1. Зивс С. Источники права / С. Зивс. – М. : Наука, 1981. – 241 с.
2. Кечекьян С. Теория государства и права / С. Кечекьян. – М., 1962. – 356 с.
3. Александров Н. Понятие источника права / Н. Александров // Ученые труды ВИЮИН. – Вып. 8. – М., 1946.
4. Ваймар Р. Основы «единства» материального основания права в естественно-правовом мышлении и позитивизме / Р. Ваймар // Право XX века: Идеи и ценности. – М., 2001. – С. 237–240.
5. Иоффе О. Советское гражданское право / О. Иоффе. – Л., 1958.
6. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Р.Б. Тополевський ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – 20 с.
7. Гураленко Н.А. Судовий прецедент у системі джерел права: філософське та теоретичне осмислення : [монографія] / Н.А. Гураленко. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 256 с.
8. Гранат Н. Источники права / Н. Гранат // Юрист. – 1998. – № 9. – С. 6–12.
9. Калинин А. Форма (источник) права как категория в теории государства и права / А. Калинин, С. Комаров // Правоведение. – 2000. – № 6.
10. Місевич С. Поняття джерел канонічного права / С. Місевич // Ерліхівський збірник. Юридичний факультет Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Вип. 3. – Чернівці : Рута, 2002.
11. Разумович Н. Источники и формы права / Н. Разумович // Сов. государство и право. – 1988. – № 3. – С. 20–27.
12. Гук П. Судебный прецедент как источник права : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / П. Гук. – Саратов, 2002. – 205 с.
13. Пархоменко Н. Договор у системі права України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н. Пархоменко. – К., 1998. – 200 с.
14. Оніщенко Н.М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н.М. Оніщенко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2002. – 26 с.
15. Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.В. Дудченко ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2007. – 35 с.
16. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н.М. Пархоменко ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2009. – 36 с.
17. Денисова А. К вопросу о системе источников российского права / А. Денисова // Юридический аналитический журнал. – Самара : Изд-во Самарского ун-та, 2005. – № 3–4.
18. Василевич Г. Конституционные аспекты субординации источников права / Г. Василевич // Конституционное и муниципальное право. – М. : Юрист, 2006. – № 2.
19. Бодров С. Судебный прецедент в системе источников российского права: вопросы теории и практики : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. Бодров. – Ульяновск, 2004. – 208 с.

Стаття посвящена обґрунтуванню ролі правосознання в контексті формування і розвитку системи джерел права. Виявлено, що формування джерел права обумовлено соціально-історичними факторами, сприйнятими і актуалізованими на рівні правосознання. Крім того, доведено, що правосознання не тільки оказує вплив на правогенез, але і виступає системообразуючим фактором і інтегративним елементом між системою джерел права і іншими юридичними і неюридичними феноменами.

Ключевые слова: правосознание, источник права, форма права, система источников права, классификация источников права.

The article is devoted to justification of the role of legal consciousness in the context of formation and development of the system of sources of law. It is found that formation of the sources of law due to socio-historical factors, perceived and actualized on the level of legal awareness. In addition, it is proved that the sense of justice has an impact not only on law-genesis, but also acts as a system-forming factor and integrative element between the system of sources of law and other legal and non-legal phenomena.

Key words: legal consciousness, the source of law, form of law, system of sources of law, classification of sources of law.